

MICHEL FOUCAULT A FENOMENOLÓGIA

PETER BAKŠA, Filozofický ústav SAV, Bratislava

V tomto príspevku pôjde o prezentáciu témy doktorandskej práce – *Vzťah Foucaulta k fenomenológii* – cez niektoré problémy, ktoré z nej vyplývajú. Tie prvé môžeme formulovať nasledovne: Prečo vôbec spájať Foucaulta s fenomenológiou? Prečo skúmať jeho vzťah k fenomenológii? O aký typ práce pôjde? Bude to historická štúdia, alebo komparácia? A prečo sa pýtame na Foucaultov vzťah k „fenomenológii“ a nezvolíme si na porovnanie s ním len jedného autora, napr. Heideggera, Sartra alebo Merleau-Pontyho?

Určite nám nejde o to, aby sme vo Foucaultovi odhalili „skrytého“ fenomenológa. Nechceme sa púšťať ani do komparácie, ktorej zmysel by bol vopred nejasný. Nebudeme sa snažiť objaviť v tomto vzťahu niečo výnimočné, čo by si až doteraz nikto iný nevšimol. „Foucaultov vzťah k fenomenológii“ sa budeme snažiť skúmať jednoducho preto, že dôvody na to nám dáva on sám; že tieto dôvody je možné nájsť v jeho dielach, významných i menej známych prácach, v článkoch aj rozhovoroch.

Keďže naše podujatie nebude mať ani podobu historickej štúdie, stojíme pred problémom: Ako položiť otázku vzťahu Foucaulta k fenomenológii – nie z pohľadu dejín filozofie, ale na pôde systematickej filozofie? V rámci dejín filozofie spadá táto otázka pod kategóriu „vplyvu“. Táto kategória je bežná v dejinách literatúry a ostatných umení, rovnako sa s ňou môžeme stretnúť aj v dejinách vedy alebo v dejinách myslenia vo všeobecnosti. Hovorí sa, že nejaký autor mal (alebo nemal) vplyv na iného autora, že v nejakom diele možno rozpoznať vplyv určitého (umeleckého alebo filozofického) smeru; prípadne, že niektoré významné diela ovplyvnili celé generácie autorov, a pod. Takýchto príkladov by sa našlo veľa nielen v chronologických, ale aj v systematických učebniciach filozofie. Je až zarážajúce, s akou samozrejmosťou a univerzálnosťou sa pojem „vplyvu“ používa, keďže tento pojem ešte nič nevysvetľuje, ba sám si žiada vysvetlenie. Z týchto dôvodov nemôže slúžiť ani ako východisko našej práce.

Ďalším dôvodom je to, že vzťah, na ktorý sa pýtame, v sebe obsahuje viacero aspektov, ktoré sa nedajú zahrnúť pod jediný pojem. Vzhľadom na rozsah i účel tohto príspevku postačí, ak sa budeme venovať len tým momentom, ktoré nám pomôžu zdôvodniť výber našej témy a spôsob jej spracovania. Prvým z nich je Foucaultove „tematické priblíženie“ sa k fenomenológii a existenciálnej psychológii v jeho raných prácach. Po ňom nasleduje „metodologické vymedzenie“ vlastných nástrojov myslenia a oblastí záujmu – často v opozícii k fenomenologickým pojmom a témam, typickým pre *Archeológiu vedenia* a ešte radikálnejšie pre prednášku *Poriadok diskurzu*. Tretím momentom je „teoretická inšpirácia“, ktorú Foucault nachádza predovšetkým u Heideggera a Merleau-Pontyho ([2], 158).

Tematické priblíženie. Tematicky mal Foucault k fenomenológii najbližšie vo svojom texte *Sen a obraznosť*, ktorý je vlastne jeho „úvodom“ ku knihe Ludwiga Binswangerera s názvom *Sen a existencia*. Na jej preklade do francúzštiny spolupracoval s Jacquelin Verdeax. Z tohto nezvyčajne dlhého „úvodu“ sa dozvedáme, čo bolo pre Foucaulta na Binswangerovom diele najpríťažlivejšie. Predovšetkým to bol príklon fenomenológie k antropológii – konkrétna reflexia o človeku, ktorej predmetom je človek –, presnejšie „bytie človeka“, resp. „ľudské bytie“ („Menschsein“). V protiklade k rozšíreným formám psychologického pozitivizmu, s ktorými sa počas svojho štúdia psychológie mal možnosť oboznámiť, sú Binswangerove analýzy zaradené do kontextu „ontologickej reflexie“, ktorej hlavnou témou je prítomnosť v bytí: *existencia*, „Dasein“. Problémom je „existencia tak, ako sa sama sebe zjavuje a možno ju dešifrovať v sne – existencia v mode bytia snu“ ([9], 10). Foucaulta príťahovalo práve toto kríženie ontológie s antropológiou. Jeho ďalšie práce sú však dôkazom narastajúceho záujmu o históriu a zároveň klesajúceho záujmu o fenomenológiu.

Foucaultov odklon od problematiky *daseinanalýzy*, resp. odklon od existenciálnej psychológie sa začal už počas práce na *Dejinách šialenstva*.¹ Napriek tomu sa v tejto (pôvodne značne rozsiahlej) knihe nájde viacero miest, ktoré ju spájajú s fenomenológiou. Na ilustráciu pripomenieme Foucaultovu snahu „vrátiť sa dejinami šialenstva pokiaľ možno k nulovému bodu, keď je šialenstvo ešte nediferencovanou skúsenosťou“ ([5], 5), ktorú naruší internácia a rozdelí reč psychiatrie.² Teda predmetom skúmania nie je len história pojmu duševnej choroby, ako sa píše v podtitule tejto knihy, ale aj dejinnosť skúsenosti so šialenstvom; nie len to, ako sa o šialenstve hovorí, ale aj to, ako je „videné“. Foucault bude preto neskôr svojim *Dejinám šialenstva* „vytýkať, že sa ešte na spôsob fenomenológov dovolávali bezprostrednej žitej skúsenosti“ ([2], 75).

Z hľadiska tematického priblíženia sú – okrem motívov „archeológie mlčania“ a jej terminológie – zaujímavé aj Foucaultove analýzy rôznych funkcií pohľadu v pedagogických a „liečebných“ metódach,³ používaných v internačných zariadeniach na „prevýchovu“ šialenstva.⁴ V našej práci sa preto pokúsime o porovnanie týchto ana-

¹ »Kolísal som medzi fenomenológiou a existenciálnou psychológiou. Vo svojich štúdiách som sa pokúšal zistiť, do akej miery sa dajú definovať historickými termínmi. Pochopil som, že problém treba nastoliť inými pojmami než pojmami marxizmu a fenomenológie.“ ([6], 107)

² »Tým, o čo mi ide, nie je historický vývoj tejto reči, ale skôr archeológia oného mlčania.“ ([5], 6)

³ Pohľad ako „jedna z hlavných zložiek azylového života, je hlbší a zároveň menej recipročný. Má chorého prenasledovať v tých najmenej zreteľných prejavoch jeho šialenstva, tam, kde je ešte v skrytosti prepojený s rozumom a začína sa od neho nepatrne odpútať, šialenec nemôže tento pohľad nijako vrátiť, je iba sám nahliadaný; je akýmsi novo prichádzajúcim, posledným prichádzajúcim do sveta rozumu.“ ([5], 175)

⁴ »Súdené sú len činy, proces o úmysloch sa sám nevedie a jeho tajomstvo sa neskúma. Je zodpovedné len za tú svoju časť, ktorá je viditeľná. Všetko ostatné je umlčané. Šialenstvo existuje len do tej miery, nakoľko je ho vidieť.“

lýz pohľadu s tými, ktoré nachádzame u fenomenológov.⁵

Na toto porovnanie by sa dalo nadviazať rozborom ďalšej Foucaultovej knihy s názvom *Zrod kliniky*.⁶ Mohli by sme povedať, že Foucault v nej opisuje historické a priori toho, čo fenomenológia odmietla ako „spredmetnenie tela“. Na rozdiel od fenomenológov by Foucault pod „spredmetnením“ nikdy nechápal len teoretický predpoklad tematizácie tela, ktorá je typická pre anatómiu či fyziológiu ([11], 11). Preňho to je vždy už konkrétna klinická prax, ktorá sa viaže na určitú inštitúciu (kliniku) a ktorej je vlastná určitá forma vedenia.

Zo vzťahu medzi vedením, praxou a inštitúciou sa stala téma, ktorá Foucaulta zamestnávala dlhé obdobie: „Preskúmať vedenie vtelené do zložitých systémov inštitúcií“ si vyžadovalo viacero výskumov (a to aj v oblastiach, ktorým sa filozofi vôbec nevenujú). Foucault o tom píše: „Znamenalo to neobmedziť sa len na knižnicu vedeckej literatúry, ako sa to obvykle robí, ale preštudovať archívy, kde sú uložené výnosy, nariadenia, záznamy z nemocníc alebo väzníc, súdne spisy. Svoju analýzu vedenia, ktorého hlavným prejavom nie sú teoretické či vedecké diskurzy ani literatúra, ale pravidelná každodenná prax, som preto zahájil v Arzenále a v Štátnom archíve.“ (cit. podľa [3], 219) Len vďaka takýmto výskumom a často až detailnej práci archívára mohol vypracovať svoje jedinečné deskripcie a analýzy.

Metodologické vymedzenie. „História má podľa Foucaulta v každej epoche určovať to, čo možno vidieť a čo možno vypovedať, teda to, čo presahuje vzorce správania a mentality, ideí, pretože práve to všetko ich umožňuje. História tu však odpovedá iba preto, že Foucault dokázal vynásť, nepochybne v súvislosti s novými koncepciami niektorých historikov, pravý filozofický spôsob pýtania sa, ktorý je sám osebe nový a ktorý oživuje históriu.“ ([2], 73)

V *Archeológii vedenia* Foucault vypracoval metodológiu svojich historických výskumov ako „všeobecnú teóriu dvoch prvkov stratifikácie: viditeľného a vypovedateľného, nediskurzívnych a diskurzívnych formácií, foriem obsahu a foriem výrazu“ ([2], 73). Aj keď sú tieto vrstvy jedna na druhú neredukovateľné, je možné hovoriť o istej prioritě vypovedania. Takmer celá *Archeológia vedenia* pojednáva o diskurze. Upozorňuje na to aj Gilles Deleuze, ktorý považuje otázku prednosti vypovedateľného pred viditeľným za „základnú“. Opäť však treba zdôrazniť, že táto prednosť nás neopravňuje na redukciu, keďže jedinečnosť viditeľnosti spočíva práve v tom, že „tvoria pasívny prvok vo vzťahu k aktívnym výpovediam“ ([2], 74). Z týchto dôvodov Foucault prehodnotil svoje skoršie diela *Dejiny šíalenstva* a *Zrod kliniky*, ktoré „neukazujú dostatočne primát systémov výpovedí oproti spôsobom videnia alebo vnímania“ ([4], 76, 86). Deleuze v tom vidí reakciu na fenomenológiu.

⁵ Rudolf Bernet v jednej svojej štúdií poukazuje na fakt, že „analýza pohľadu zaujíma centrálné miesto v rámci francúzskej fenomenológie od Sartra cez Merleau-Pontyho až po Levinasa“ ([1], 29).

⁶ V pôvodnom vydaní má kniha podtitul *Archeológia lekárskeho pohľadu*. Ten sa už na neskorších vydaniach (po *Archeológii vedenia* – r. 1969) neobjavuje.

Ak nám Foucault svojím záujmom o vzťahy medzi videním a vypovedaním pripomína fenomenológov, tak by nás jeho neskoršie zdôrazňovanie priority diskurzívneho pred viditeľným malo odradiť od unáhlených záverov.

V období od vydania *Slov a vecí* až po nástupnú prednášku na Collège de France sa Foucault čoraz radikálnejšie vymedzuje voči iným historickým skúmaniam, voči zaužívanej historickej terminológii, voči tradičným filozofickým témam a rovnako aj voči fenomenologickým i hermeneutickým pojmom. Dovolíme si tvrdiť, že pozornému čitateľovi *Archeológie vedenia* a textu prednášky *Poriadok diskurzu* nemohlo uniknúť, že sú to hlavne tie témy a pojmy, ktorým práve fenomenológia umožnila ich (nové alebo opätovné) „založenie“ a poskytla im najväčší priestor.⁷ Neplatí to vari o téme „zakladajúceho subjektu“ alebo o téme „pôvodnej skúsenosti“ ([8], 24)? A neplatí to aj pre pojmy ako „tvorba“, „pôvodnosť“, „význam“ ([8], 27)? Bez toho, aby o tom Foucault hovoril, je jasné, že vo viacerých prípadoch ide o fenomenologické pojmy a témy. Ale Foucaultovi nejde ani o kritiku fenomenológie, ani o problematizáciu jej pojmov.

Čo je teda dôvodom takejto formy metodologického a tematického vymedzenia? Radikálnosť patrí k metóde, ktorej prvou úlohou je vylúčenie celého súboru zaužívaných pojmov (tradícia, vývoj, duch, dejinné vedomie), keďže nie je možné vylúčiť len niektoré z nich. Nie je možné myslieť „dejiny ako kontinuum“, a pritom nevtiahnuť do hry (neuviesť do platnosti) „dejinné vedomie“, „ducha doby“, „typ mentality“, ktoré zase na seba viažu buď im podobné, alebo korelatívne pojmy (napr. „psychický život“, „prežívanie“, „individuálne vedomie“). Vždy je to tak, pretože nikdy nemáme do činenia len s roztrúsenou terminológiou, ale vždy s už formovaným a vžitým spôsobom myslenia. Na znázornenie týchto vzťahov uvedieme jeden príklad z *Archeológie vedenia*. „Kontinuálne dejiny sú nenahraditeľným korelátom zakladajúcej funkcie subjektu: poskytujú záruku, že všetko, čo mu uniklo, mu bude vrátené; poskytujú istotu, že čas nič nerozpuští bez toho, aby to neobnovil v novozloženej jednotke; poskytujú prísľub, že všetko, čo diferencie udržuje v istej vzdialenosti, si subjekt bude môcť raz opäť privlastniť – vo forme dejinného vedomia –, že bude môcť obnoviť svoje panovanie a nájsť tu niečo, čo môže nazvať svojim príbytkom. Prenášať historickú analýzu do diskurzu kontinuity a robiť ľudské vedomie pôvodom všetkého diania a každej praxe sú dve tváre rovnakého myslenia. Čas sa tu chápe ako totalizácia a revolúcie nie sú nič iné než okamžiky uvedomenia.“ ([4], 23 – 24)

Teoretická inšpirácia. Foucault bezpochyby nachádza v prácach fenomenológov teoretickú inšpiráciu pre viaceré svoje témy: vzťah myslenia k nemyslenému,

⁷ Pozícia „fenomenologického hľadiska“ je pozíciou „hovoriaceho subjektu, používajúceho svoj jazyk ako dorozumievací prostriedok“ – jej úlohou je postihnúť „pravý jas reči a bohatosť výrazu“ ([10], 96). Z pozície *archeológie vedenia*: „Diskurz nie je veľkolepo sa odvíjajúcou manifestáciou mysliaceho, poznávajúceho a hovoriaceho subjektu: je naopak súborom, v ktorom je možné určovať rozptýlenie subjektu, jeho nesúdržnosť so sebou samým. Je priestorom exteriority, v ktorom sa rozvíja sieť oddelených umiestnení.“ ([4], 86 – 87)

záhyb ako miesto a proces subjektívácie, vzťah medzi vonkajším a vnútorným. Ich presnejšie pomenovanie a výklad sa dajú nájsť v Deleuzovej knihe o Foucaultovi ([2], 148 – 170). Namiesto toho, aby sme predstavili niekoľko zozbieraných tém, ako „inšpirovaných“ myšlienok, rozhodli sme sa poukázať na odlišnosti „teoretickej inšpirácie“ od predchádzajúcich dvoch momentov. Na rozdiel od momentu „tematického priblíženia“ a problému „metodologického vymedzenia“ umožňuje kategória „teoretickej inšpirácie“ zohľadniť pri písaní úplne iné aspekty Foucaultovho vzťahu k fenomenológii ako tie, ktoré sme si všímali až doteraz. Napríklad bude možná otázka, ktorých autorov mal radšej a aké diela uprednostňoval,⁸ čo ho na ich myslení zaujalo, prípadne k čomu sa znovu vracal. Nechceme tým budiť dojem, že by práve tieto aspekty mali mať pre našu prácu zvláštny význam. Úlohu by si splnili, aj keby tvorili len doplnok práce. Na druhej strane môže prehľad v teoretických inšpiráciách autora pomôcť pri nasmerovaní skúmania.

Záver. Ak prijímame rozdelenie našej témy na tri základné momenty, musíme zároveň konštatovať, že každý z nich si bude žiadať vlastný typ analýzy a komparácie. Samotná komparácia sa nestane ani úlohou, ani cieľom našej práce, ale iba jednou z metód, ktorú budeme používať pri skúmaní vybraných tém a pojmov. Spôsob výberu pojmov neurčíme len podľa podobností a rozdielov, ktoré bude treba vysvetliť, ale hlavne podľa ich postavenia v príslušnom pojmovom aparáte; to znamená, že určujúca bude ich teoretická hodnota, prípadne ich metodologická funkcia.

Takýto projekt v sebe nevyhnutne nesie aj určité riziká. Nebude jednoduché nájsť pravidlá na jednotlivé porovnania a postupnosť konkrétnych analýz; takisto nebude ľahké obhájiť ich usporiadanie do systematických celkov, ktoré majú tvoriť výslednú prácu. Zároveň budeme musieť dbať na to, aby sme sa pri interpretáciách značne odlišných textov a pri definovaní tak rozdielnych filozofických pozícií vyhli zjednodušeniam a násiliu na pojmoch.

LITERATÚRA

- [1] BERNET, R.: „Fenomén a neviditeľné (pohľad).“ In: *Fenomén jako filosofický problém*. (Sborník prací k filosofii Jana Patočky a Eugena Finka). Praha, Oikoymenth 2000.
- [2] DELEUZE, G.: *Foucault*. Praha, Herrmann & synové 1996.
- [3] ERIBON, D.: *Michel Foucault (1926 – 1984)*. Praha, Academia 2002.
- [4] FOUCAULT, M.: *Archeologie věděni*. Praha, Herrmann & synové 2002.

⁸ „Celý môj filozofický vývoj určilo čítanie Heideggera. Priznávam však, že ho prevážil Nietzsche... Nikdy som však o Heideggerovi nič nenapísal a o Nietzsche som napísal iba jeden celkom malý článok; a pritom sú to autori, ktorých som najviac čítal. Nazdávam sa, že je dôležité mať niekoľko málo autorov, s ktorými človek myslí, s ktorými pracuje, ale o ktorých nepíše. Možno o nich raz napíšem, potom však už nebudú pre mňa nástrojmi myslenia.“ ([7], 127)

- [5] FOUCAULT, M.: *Dějiny šílenství v době osvícenství. Hledání historických kořenů pojmu duševní choroby*. Praha, NLN 1994.
- [6] FOUCAULT, M.: *Moc, subjekt a sexualita*. Výber článkov a rozhovorov publikovaných v rokoch 1980 – 1988. Bratislava, Kalligram 2000.
- [7] FOUCAULT, M.: „Návrat morálky.“ In: ([6], 120 – 131).
- [8] FOUCAULT, M.: „Řád diskursu.“ In: *Diskurs, Autor, Genealogie*. Praha, Svoboda 1994, s. 7 – 39.
- [9] FOUCAULT, M.: *Sen a obraznost. Dauphin*. Liberec 1995.
- [10] MERLEAU-PONTY, M.: „O fenomenologii řeči.“ In: *Oko a duch a jiné eseje*. Praha, Obelisk 1971.
- [11] PATOČKA, J.: *Tělo, společenství, jazyk, svět*. Praha, Oikoymenh 1995.

Príspevok vznikol vo Filozofickom ústave SAV ako súčasť grantového projektu č. 2/3186/23.

Mgr. Peter Bakša
Filozofický ústav SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava
SR
e-mail: filootto@savba.sk